

АСКЕТИЧНІ АСПЕКТИ В ПРАВОСЛАВНІЙ ТАНАТОЛОГІЇ

Досліджується аскетичний зміст православного вчення про смерть на основі культурологічного підходу.

Ключові слова: аскетизм, танатологія, смерть, життя, суета, ціннісний вибір.

Исследуется аскетическое содержание православного учения о смерти на основе культурологического подхода.

Ключевые слова: аскетизм, танатология, смерть, жизнь, суета, ценностный выбор.

The ascetic contents of the Orthodox teaching about death based on the culturological approach is investigated.

Key words: asketism, thanatology, death, life, vanity, value selection.

Питання про смерть у танатологічних вченнях відіграє важливу роль. Воно охоплює проблему людської долі як одну з найгостріших і найнагальніших тем роздумів, у яких відбивається глибока стурбованість людини перспективами свого буття. При цьому ключовим стає роздум про завершення фізичного існування, що підводить усіх людей до однієї загальної межі, — смерті. Проте така доля не влаштовує людину, котра прагне утвердити своє безсмертне існування. Світова культура втілила цю потребу екзистенції в есхатологічній картині світу. Вивчення багатоманітних культурних інваріантів картини світу є однією з галузей культурологічної науки, що вивчає ментальний аспект культури в єдності, які складають її цінності, що виражені в міфах та різних вченнях, зокрема таких із них, що охоплюють тематику смерті. У зв'язку з цим, тема статті в культурологічному сенсі є актуальною у сфері гуманітарного знання. У православ'ї окремі танатологічні аспекти набули висвітлення в патристичній спадщині Кипріяна Карфагенського [13], Іоанна Златоуста [7], Іоанна Лествічника [8], Єфрема Сиріна [15], у творчості Дмитра Ростовського [5], Тихона Задонського [14], Георгія Затворника [4], Ігнатія (Брянчанінова) [6], а також у працях сучасних дослідників — Н. Василяліса [3], Серафима (Роуза) [12] та ін. Спроби висвітлення православної танатології з культурологічних позицій здійснювалося автором статті [9-10]. Проте її вивчення потребує подальших ґрунтовніших досліджень із ширшим і глибшим висвітленням різних аспектів.

Мета статті — осмислити з культурологічних позицій аскетичний зміст православно-танатологічної думки.

Об'єктом є православна танатологія. Предметом — аскетичні аспекти православного вчення про смерть.

Методологія дослідження ґрунтується на культурологічному підході. Базовим методом є аксіологічний аналіз у взаємозв'язку з фе-

номенологічним, етичним і філософсько-антропологічним методами дослідження культури.

У християнській антропології смерть трактується у двох основних контекстах — тілесному (роз'єднання душі і тіла) й духовному (розлучення душі і Бога). Перший тип смерті є загальним надбанням людського роду, здобутого з вини «старого» Адама, гріхопадіння якого зашкодило людській природі, яка стала смертною. Другий — наслідком духовного падіння окремої людини, приреченої на кінцеву долю існування без Бога. Тілесна смерть тлумачиться як початок переходу душі в потойбічне, з відплатою за прожите на землі життя. «Благочестиві перестають тимчасово жити, але починають вічно, а нечестиві ж, переставши тимчасово жити, припиняють і вічно, але тимчасове життя змінюють на вічну смерть», — зазначав відомий російський православний мислитель XVIII ст. Тихон Задонський [14, с. 980]. «Безрадісне було б життя наше, якби погляд наш зупинявся лише на потворному вигляді смерті: вона вселяє неусвідомлене віддзеркалення і жах у живих», — писав відомий мислитель і церковний діяч XIX ст. Іоанн Кронштадтський [16, с. 297]. Ті люди, які вважали фізичну смерть лише неподобством і тлінням, на думку мислителя, були маловірами й атеїстами. Якщо тіло праведника, згідно з природи закону, помирає, то душа, відповідно до божественної волі, воскресає, «перестає працювати і підноситься до своєї небесної вітчизни» [16, с. 298].

У християнській аскетичній думці смерть сприймають «учительською» життя. Православний письменник XVIII ст. Дмитро Ростовський уважав, що жодна проповідь не здатна так навчити, як вигляд смерті перед очима людей. Її вигляд уявлявся йому в образах, які складають уста, позначені змертвілістю, нерухомий гнилий язик і безмовна гортань, які воляють голосніше за сурму, що проникає в серце кожної людини. «Отже, ми не схибимо, — зазначав мислитель, — якщо назвемо смерть уселенським Учителем, бо вона кожному волає у всесвіті: «Помреш, помреш, жодними хитрощами ти не уникнеш смерті! Дивися на мертвий труп у труні й послухай те, що якщо не словом, то самою справою він говорить тобі: «Я був таким, який ти нині; але який я тепер, та і ти будеш незабаром; те, що для мене тепер, то для тебе завтра. Пам'ятай про кончину твою, щоб не грішити, пам'ятай про смерть, щоб не погрішити смертю». Ось яким учителем є для нас смерть: смерть буває вчителем» [5, с. 730].

Чого навчає смерть?

По-перше, вона зрівнює всіх людей, тобто створює ситуацію рівності перед лицем фізичної смерті. Відомий християнський письменник IV ст. Єфрем Сирін убачав божественну справедливість у тому, що смерть рівною мірою викрадає і бідного, і багатого, і царя, і простолюдина. «Прийди ж мудрець, і розглянь тут Божу правду, і прослав Правосудного, Який не поглядає на обличчя великого і багатого.

Поглянь на царя в його порфірі, величі, славі: потім поглянь як звернувся він у перст, і прослав вічно Вихвалюваного. Поглянь на царя, коли прикрашений він чудовим царським одягом, і потім поглянь, коли він у шеолі, серед мертвих, коли міль і черв'як стали для нього ліжком. Дивися: повелівав і височів він, як Бог, і ось, із приниженнями в шеолі, як і всі інші, стліває безмовно... До кожної великої рівності призводить смерть, яка схопить кожного; і загальне всіх тління слугує для нас образом Божої правди» [15, с. 485].

Таким чином, урок смерті повчає про тлінність усього земного. Тихон Задонський зазнавав, що смерть наводить на міркування про скороминущість мирських речей, що нагадує милування сновидінням, яке швидко закінчується з пробудженням: людина «як гола у світ цей увійшла, так і гола виходить; не виносить з собою нічого; все мирське світу залишає» [14, с. 528]. Ігнатій (Брянчанінов) уважав корисним пробуджувати у свідомості спогад про смерть відвідинами цвинтаря, хворих, присутністю під час вмирання і поховання ближніх, частим оновленням у пам'яті різних видів смерті, щоб зрозуміти нетривалість земного життя людини і суєтність усіх земних цінностей [6, с. 192].

Мирська суєта є складовою культури, на якій зосереджується аскетична критика послідовників багатьох релігій, зокрема християнства. Під світом аскетика слід розуміти збірне поняття, що позначає пристрасті. «Згідно з умоглядними дослідженнями, — зазначав відомий православний діяч VIII ст. Ісаак Сирієн, — світом називається і склад збірного імені, що охоплює окремі пристрасті. І коли в сукупності хочемо дати назву пристрастям, називаємо їх світом; а коли хочемо розрізнити їх за відмінностями найменувань, називаємо їх пристрастями» [11, с. 32]. Таким чином, світ розглядається не в космологічному, а в аксіологічному аспекті. Співприсутність людини та світу означає регулярні «виклики» мирських пристрастей, що звернені до людини і спонукають її свідомість до здійснення вибору певної життєвої позиції — прийняття його цінностей або розриву з ними. Тому аскетична критика мирської суєти спрямована на віддалення від пристрастей, позбавлення залежності від них.

Уникнення мирських пристрастей є істотною складовою аскетичного тлумачення свободи в аспекті «свободи від». Згідно з думкою письменника-богослова Кипріяна Карфагенського, піднісши людину від землі, смерть позбавляє її від мирських пут і повертає в рай [13, с. 305]. Смерть, таким чином, є чинником звільнення особистості, яке відбувається завдяки деструкції тілесного існування на Землі.

Аскетична критика мирської суєти, що потребує від особистості радикального з нею розриву, здійснюється як ультимативний протест стосовно мирської вкоріненості людського існування, що являється у виборі специфічної мови, що наділяється кодом брутальних образів, які мають на меті створення похмурої і шокуючої картини

посмертного стану людського тіла. Так, наприклад, закцентувавши на тлінності людського ества й умовності його земного існування, Єфрем Сирін закликав у надгробних співах: «Прийдіть, братія, погляньте на це тління при трунах. Як самовільно панує смерть, як нищить вона людство і розкрадає його з презирством!.. Прийдіть, поглянете на цих черв'яків, які покривають тліючі тіла. Там, як видимий образ руйнування, лежать мертві тіла, роз'їдені міллю і черв'ю, які не поважають жодної гордині, осоромлюють того, хто, збитий з пантелику, женеться за суетою цього скорботного світу. Прийдіть, любі й прекрасні, і в труні, цьому місці скорботи, побачите страшне видовище: зітліває там усяка краса, прахом стає всяке вбрання, і, замість пахощів, сморід тління проганяє кожного, хто приходить... Схиліть погляд свій біля трун, юнаки і діти, що красуються своїм одягом, пишаються своєю красою, та подивіться на спотворені обличчя і суглоби; подумайте про це житло скорботи. Ненадовго людина залишається у світі, а потім переселяється сюди. Тому зненавидьте суету; вона спокушає своїх служителів, розсипається в прах і не досягає своїх прагнень» [15, с. 455–456].

У наведеній цитаті увага закцентовано на ідеї «осоромлення в шелі», яка розкривається завдяки брутальним характеристиками «сморід тління», «роз'їдені людські тіла», «міль і черв'яки, що знищують тіло». Проте картина «тління при трунах» переважно демонструє огидне в аспекті руйнівної трансформації життєвого ероса як його спотворення, про що свідчать слова: «зітліває краса», замість «пахощі» — «сморід тління» та ін. За допомогою використання мови руйнування аскетична думка спрямовується до формування особливого типу світовідношення, суть якого виражається імперативом «зненавидьте суету».

Ставлення до світу як до суети ще не свідчить про його аскетичність. Згідно з визначенням М. О. Бердяєва, аскеза є концентрація внутрішньої сили на опанування себе. Людині потрібні відчуженість і концентрація, щоб вона стала паном самого себе і мала здатність із максимальною силою виконати поставлену собі мету. Людина не має бути рабом самої себе, своєї нижчої природи, ні рабом навколишнього світу. Аскеза означає звільнення людини [1, с. 399]. Розуміння аскези в християнстві надає їй духовного значення. У посланні апостола Павла римлянам аскетична інтенція визначається імперативом «жити по духу, але не по плоті» [2, Рим. 8 : 1], а «життя по духу» отожднюється із «життям по Христу» [2, Рим. 8 : 9-11].

Таким чином, у християнській аскетичності наявні два вектори: «зречення» (стосовно «суети світу» і «цінностей плоті»), а також «зосередження», предметом якого служить інтенція життя «по Христу». Останній вказує на суть християнської аскетичності, з якою органічно узгоджується зречення суети світу. Слід зазначити, що не визнання мирської суети, але зречення її свідчить про аскезу як регулярно

здійснювані духовні вправи в значенні орієнтації «contra». Духовні зусилля, що концентруються навколо зречення суєти світу, супроводжуються зусиллями стосовно партиципації з Христом. Духовне життя особистості, що ґрунтується на єдності аскетичного «pro» і «contra», в християнській культурі є шляхом праведника, який потрапляє до святості. Саме в цьому аспекті аскеза прославляє людську гідність, спрямовуючи її до святості, а християнське значення смерті є межею підвищення людини в есхатологічній перспективі.

У християнській танатологічній думці смерть є провідником праведників у царство Бога. Єфрем Сирін висловив позицію диференційованої оцінки уроків смерті для праведників і грішників: «Смерть — святим блаженство, праведникам радість, грішникам — скорбота, нечестивим — відчай» [15, с. 403]. Утішаючи людей, мислитель пояснював, що душа розлучається з тілом, щоб «вознестися їй у те життя, де всі святі очікують великого дня», коли вони вдягатимуться славою, щоб віддячити Богові [15, с. 506].

Смерть є не лише нагородою за аскетичний спосіб життя, але також як його підвищення над мирською суєтою, з якою він здійснює духовну боротьбу впродовж життя. Кипріан Карфагенський закликав благословляти день смерті, який забирає душу від землі, дозволяє їй від мирських пут та повертає до раю, який був втрачений першими людьми [13, с. 305]. «Слава Богу! Господь благословив звільнити від тіла до загального воскресіння душу брата, — зазначав в одному зі своїх листів Георгій Затворник, російський подвижник XIX ст. — Про що ваше серце болить і плаче? Чи не про земне позбавлення? Що ви бачите постійного на землі в житті вашому? Усе видиме є тимчасовим, змінюється і тоне! Вашому серцю належить роздум про небесні, але не про земні речі, що відлучають душу від Бога. Уважна прихильність до вічного життя звільняє від прихильності до тимчасового. Я приємно повторюю, що наша вітчизна — небесна» [4, с. 177, 179].

Підвищення смертю душі особистості через її звільнення від мирської стосується руйнування тілесної організації. Наприклад, Іоанн Златоуст пропонував розглядати тіло, що знищене смертю, з точки зору необхідності руйнування старого будинку, на місці якого повинна бути побудована нова будівля. Свідомість християнина має сприйняти труп як занепаке житло душі, з якого воно звільняється до нової оселі, що забезпечить для неї блага життя [7, с. 764]. «Отже, коли бачиш очі закриті і вуста зімкнуті, і тіло нерухоме, ти думай не про те, що ось ці вуста не видають звуку, ці очі не бачать, ці ноги не ходять; але думай про те, що ці вуста говоритимуть краще, очі побачать більше, ноги будуть вознесені на хмарах і що тлінне це тіло вдягатиметься в безсмертя» [7, с. 766].

Таким чином, руйнівний аспект смерті трансформується в життєствердні есхатологічні цінності, що підносять емпіричну природу

людини до рівня святого. Водночас православна танатологія прославляє аскезу як життєву тактику під час досягнення теозису, що є фінальною метою християнської турботи про людину та її кінцеву долю.

Важливим проявом аскетичного ставлення до навколишньої дійсності є роздум про сенс життя перед лицем смерті, що настійно пропонується подвижниками християнського благочестя. Наприклад, Георгій Задонський наставляв постійно пам'ятати про смерть, подальший суд Христа і потойбічну долю в раю або пеклі. «Про ці міркування — є істинна християнська філософія, яка навчає не природу речей випробовувати, але суєту світу, стислість часу і довготу вічності пізнавати, і серце повертати від видимих до невидимих, і від тимчасових до вічних» [4, с. 84]. «Як хліб потрібніший, всякої усяка їжа, так і думки про смерть потрібніші, ніж інші діяння», — писав відомий подвижник VI—VII ст. Іоанн Лествичник [8, с. 86].

Роздум про смерть розглядається аскетами у зв'язку з аскетичною практикою, де пам'ять про смерть має стати стимулом духовної боротьби проти спокус світу, а також набуття духовних чеснот. «Як безодню хто уявляє собі нескінченною, і місце це називає бездонним, так і думки про смерть народжують чистоту нетлінну і діяння нескінченне... Хто вбив себе для всього у світі, той істинно пам'ятає смерть; а хто ще має яку-небудь пристрасть, той не може вільно вправлятися в думках про смерть, будучи сам собі наклепник», — зазначав Іоанн Лествичник [8, с. 89]. «Коли наблизися до смертного ложа свого, скажи йому: о, одре мій! Чи не зробишся ти в цю ніч моєю труною? Мені невідомо, чи не осягне мене в цю ніч, замість тимчасового сну, майбутній вічний сон. Доки маєш персти, розіпни їх на молитву, перш ніж прийде смерть. Доки маєш очі, наповни їх сльозами, ранише, ніж вони покривуться прахом. О людино! Вкоріни у своєму серці думку про твій відхід і нагадуй собі невпинно: Ось! Посланець, що мусить прийти за мною, вже досяг дверей. Що сиджу? Відхід навіки безповоротний», — зазначав Ігнатій (Брянчанінов) [6, с. 185]. Він назвав смерть «співмешканкою життя», з якою можна засипати, розмовляти і досліджувати, що буде з людиною після розлучення душі з тілом. Щоденне спілкування зі смертю здатне породжувати плач, спонукання до того, що утримується від мирських пристрастей, безпристрасність тління за посередництвом виявлення його минулості [6, с. 188, 189].

Аскетичний імператив «пам'ятай про смерть, щоб не грішити» покликає стимулювати людину до ціннісного вибору в напрямі духовної діяльності. Пам'ять про смерть у контексті приготування до неї є регулярно здійснюваною чеснотою. Система підготовки до смерті передбачає утримання від пристрастей і вад, очищення від них за допомогою сповіді, а також здійснення благодіянь на користь людей. Ігнатій (Брянчанінов) закликав не гаяти часу і прожити земне життя

людини відповідно до відведеного йому Богом призначення, «вбити смерть, що вбила нас, і повернути собі втрачений рай» [6, с. 194].

Таким чином, треба розглядати православну танатологію не лише як власне вчення про смерть. Питання про смерть безпосередньо стосується проблеми життя та його цінностей, які набувають аскетичного значення. Ці питання гармоніюють із танатологічним ученням православ'я, в системі якого зумовлюють один одного. Водночас картину смерті слід осмислювати як специфічний код і спосіб оцінювання суспільства, його культури, якій пропонується назва «танатологічна форма аскетичного оцінювання дійсності», де негативне ставлення до світу як «метушні» співіснує з позитивним ставленням до аскетичних цінностей. У контексті християнської культури смерть є істотним чинником пробудження в особистості критичної самосвідомості й світосвідомості у напрямі богосвідомості і творення духовного ідеалу.

Список літератури

1. Бердяев Н. А. Дух и реальность / сост. П. В. Алексеев // Бердяев Н. А. Философия свободного духа — М. : Республика, 1994. — С. 363–462.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета / Библия. — Б.и. Б.г. — 1000 с.
3. Василиадис Н. Таинство смерти / Н. Василиадис — Св. — Троицкая Сергиева лавра, 2012. — 592 с.
4. Георгий, затворник Задонский. Письма о духовной жизни. Передаю вам слово души моей. — М. : Изд. Сретенского монастыря, 2008. — 672 с.
5. Димитрий Ростовский. Слово на помяновение // Свт. Димитрий Ростовский. Поучения. Слова : в 2 т. — Т. 2. — М., 2005. — 732–747.
6. Игнатий (Брянчанинов), епископ Черноморский и Кавказский. Слово о смерти // Святитель Игнатий (Брянчанинов), епископ Черноморский и Кавказский. Собр. соч. в 6 т. — Т. 3. — Краматорск, ЗАО «Тираж-51». — 2001. — С. 74–194.
7. Иоанн Златоуст. Слово XXXI. О смерти // Полное собр. творений св. Иоанна Златоуста в 12 т. — Т. XIII. — Кн. 2. — М.: Православное братство Радонеж, 2004. — С. 761–774.
8. Лествица преподобного Иоанна, игумена горы Синайской / Лествица. — 3-е изд. — К. : Киево-Печерская Успенская Лавра, 2007. — 320 с.
9. Панков Г. Д. «Помни смерть свою» (Смерть как аттрактор памяти в православной мысли) / Г. Д. Панков // Есхатологічна проблематика у філософії та культури російського Срібного віку : матеріали міжнар. наук. конф., 26-29 квітня 2012 р., м. Дрогобич: Дрогобич. пед. ун.-т. — Вип. 18. — 2012. — С. 82–91.
10. Панков Г. Д. Смерть в контексте вопроса о смысле жизни в «Саде божественных песней» Г. Сковороды / Г. Д. Панков // Григорій Сковорода у світлі філології, філософії та богослов'я: матеріали XX Харківських міжнародних Сковородинівських читань, присвячених 290-річчю з дня народження Г.С. Сковороди, (27-29 вересня 2012 р.). — Сковородинівка — Харків, 2013. — С. 229–237.

11. Преподобного отца нашего Исаака Сирина слова о подвижничестве. — М. : Лепта Книга, 2010. — 800 с.
12. Серафим (Роуз), иеромонах. Душа после смерти. — К.: Киево-Печерская лавра, 2010. — 266 с.
13. Св. Киприан, епископ Карфагенский. Книга о смертности // Св. Киприан, епископ Карфагенский. Творения : Библиотека отцов и учителей Церкви. — Кн. VI. — М. : Паломник, 1999. — С. 292–306.
14. Святитель Тихон Задонский. Об истинном христианстве в 2 кн. — Кн. 2 // Святитель Тихон Задонский. — Соч. в 5 т. — Т. 4. — М. : Изд. Свт. Игнатия Ставропольского, 2003. — 992 с.
15. Святой Ефрем Сирин. Творения в 8 т. — Т. 4. — Кн. 1. — М. : Изд. Отдел Московского патриархата, 1994. — 533 с.
16. Святой праведный Иоанн Кронштадтский. Слова и поучения, произнесенные в 1896 — 1901 гг. // Святой праведный Иоанн Кронштадтский. Собрание починений в 7 т. — Т. 6. — Краматорск: ЗАО «Тираж» — 51. — 512 с.

Надійшла до редколегії 02.12.2013 р.